

Esther (Etty) Hillesum (Middelburg 1914-Auschwitz-Birkenau 1943).

Op het spoor van Etty Hillesum

Een kennismaking met haar gedachtewereld

Klaas A.D. Smelik

Bladzijdenummers tussen haakjes verwijzen naar Etty Hillesum, *Het verzameld werk*, uitgegeven onder redactie van Klaas A.D. Smelik; tekstverzorging door Gideon Lodders en Rob Tempelaars. Amsterdam: Balans, [1986] 2021⁷.

De afbeeldingen (behalve die op blz. 14, 15, 16, 39, 95, 98, 101, 102, 124, 153, 207 en 240) zijn uit de collectie van het Joods Museum Amsterdam. De illustraties op blz. 101, 102, 153 en 240 zijn uit de collectie van het NIOD.

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij een financiële bijdrage van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

Omslagontwerp: Mijke Wondergem

Omslagbeeld: portretfoto Etty Hillesum, collectie Joods Museum Amsterdam

Opmaak binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6456 072 5

E-ISBN 978 94 6456 073 2

NUR 716

© 2023 K.A.D. Smelik / 2023 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Ik herinner me een avond langs een Amsterdamse gracht, een verdroomde zomeravond, al heel lang geleden. Visionair. Steden kapotgegooid. Ik zag steden verzinken en nieuwe steden verrijzen en ik dacht: bombarderen jullie deze wereld maar kapot, wij zullen een nieuwe wereld bouwen en ook die zal weer vergaan en toch is het leven schoon, altijd weer opnieuw schoon. En het was net een visioen. Steden, die in afgronden tuimelden en nieuwe die verzezen en zo door de eeuwen heen, en het leven, dat zo mooi is.

En ook dat landschap van het mishandelde Rotterdam. Weer een nieuw, bizar landschap, met z'n eigen bekoring, dat men ook weer zou kunnen liefhebben. Wij mensen roepen zelf vreselijke toestanden op, maar omdat die uit ons zelf voortkomen, kunnen we er ons ook iedere keer weer aan aanpassen. Zodra we zo worden, dat we er ons niet meer aan kunnen aanpassen, dat we innerlijk allerlei toestanden niet meer verdragen kunnen, eerst dan zullen ze ophouden. Vliegmaachines, die brandend neerkomen hebben nog hun eigen sensationele bekoring voor ons – zelfs esthetisch valt hier indrukwekkend te genieten – en we wéten, we wéten, dat mensen ondertussen levend verbranden, en zolang het nog zo is, dat niet alles in ons zich verzet, zolang we nog aanpassingsmogelijkheden vinden, zólang zullen alle wantoestanden voortduren.

Zaterdag 28 maart 1942

Inhoud

Inleiding	9
1. Jeugdproblemen	12
2. Het vertrouwde bureau	22
3. Psychochiroloog Julius Spier	34
4. De dagboeken	45
5. Joodse wortels	59
6. Vrouw zijn	69
7. De chaos bedwongen	82
8. Rusland	91
9. De Joodsche Raad	97
10. Kamp Westerbork	105
11. Oorlog en vervolging	123
12. Collectief lot	145
13. Haat en vijandschap	160
14. 'Slechte mensen'	177
15. Leven en dood	193
16. Een gesprek met God	205
17. God en lot	223
18. Afscheid	235
Een woord van dank	244
Literatuurverwijzingen	245

Inleiding

Terwijl de Duitse bezetter al was begonnen met de eerste fase van het plan om alle Joden uit Nederland te deporteren, besloot Etty Hillesum in therapie te gaan bij Julius Spier, een Joodse immigrant uit Duitsland, om orde te krijgen in de innerlijke chaos waaronder zij leed. Zij wilde zo haar krachten mobiliseren om het grote doel in haar leven te kunnen realiseren: schrijfster worden. Onderdeel van de therapie was het bijhouden van een dagboek.

In haar dagboeken tekende zij met grote openheid en eerlijkheid op hoe haar innerlijke groei gepaard ging met vallen en opstaan, maar ook hoe die er uiteindelijk toe leidde dat zij haar gevoelskant een plaats kon geven naast de dominantie van haar intellectuele instelling. Bovendien bleek deze ontwikkeling ook vrij onverwacht een spirituele kant te hebben, die haar visie op leven en dood grondig veranderde.

Toen het haar duidelijk was geworden dat de bezetter erop uit was om de hele Joodse bevolking van Nederland te vernietigen – haarzelf inclusief – vatte zij het plan op om kroniekschrijfster te worden van haar tijd en haar verworven inzichten te delen met anderen, met name met mensen die later zouden worden geboren: het nageslacht. Voor hen wilde zij iets doen. Het is opmerkelijk dat haar aandacht juist op de toekomst gericht was, terwijl voor haar zelf geen toekomst meer beschoren leek.

De situatie waarin zij leefde, was uitzonderlijk, maar de problemen die zij in haar dagboeken aan de orde stelt en waarop zij een antwoord wil geven, zijn nog steeds actueel: haat, vijanddenken, oorlogsgeweld, vervolging, eigenwaan, materialisme, jaloezie. En haar antwoord is dat niet minder: bestrijden van de haat in jezelf, de dood integreren in je leven, je solidair betonen met je lotgenoten, het uitbreiden van je liefde tot de hele mensheid, erkennen dat de schepping goed is ondanks alles en blijven geloven in God.

In dit boek wil ik de ideeën van Etty Hillesum in kaart brengen en ook de omstandigheden waaronder ze zijn ontstaan. Niet strikt

in chronologische volgorde, maar per onderwerp. Daarin verschilt dit boek van een biografie, waarin het leven van de betrokkene centraal staat. Het gaat mij echter om de ideeën van Etty Hillesum en de manier waarop zij die heeft vastgelegd in haar dagboeken en brieven. Die ideeën waren in haar tijd controversieel en ze zijn een uitdaging gebleven, ook al zullen lezers van nu er meer voor openstaan dan haar tijdgenoten.

Het werk van Etty Hillesum was inderdaad uitdagend en het blijft uitdagend. Wat zij begin jaren 1940 heeft geschreven, was in bepaalde opzichten haar tijd ver vooruit en daardoor verrassend actueel. Het amalgaam van gedachten dat zij in zich heeft verenigd, blijft lezers intrigeren. Onderzoekers van de dagboeken willen weten waar zij haar ideeën vandaan heeft gehaald en vooral ook hoe zij die heeft verwerkt tot een persoonlijke levensbeschouwing – los van partij of religie.

Maar wat zij heeft geschreven, is niet alleen voorwerp van wetenschappelijk onderzoek. Haar gedachten blijken vruchtbaar voor ons dagelijks bestaan en tegelijk inspirerend voor het maken van de juiste maatschappelijke keuzen. Sommigen van haar lezers volgen haar op haar spirituele pad, anderen voelen zich aangesproken door haar visie op het samenleven van mensen in een groter verband. Weer anderen vinden kracht in de manier waarop zij met haar persoonlijke problemen is omgegaan. Haar kijk op de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog is niet 'te filosofisch' gebleken, zoals de uitgevers meenden die om die reden haar dagboeken in de jaren 1950 niet wilden uitgeven, maar juist een weg om het onvatbare te vatten. Haar beschrijving van het kamp Westerbork is een indringende getuigenis van de racistische waan waaraan de Joden van Nederland indertijd ten prooi zijn gevallen, en een vermaning voor het heden, waarin de demonen van weleer lijken te herleven. Haar getuigenis dat het leven goed en mooi is, krijgt extra reliëf wanneer wij lezen over de omstandigheden waarin zij dit heeft geschreven.

De vele citaten in het boek geven niet alleen haar ideeën weer, maar laten ook haar literaire kwaliteiten zien en haar gevoel voor humor en zelfspot. Want terwijl sommigen van haar

bewonderaars de neiging hebben haar te verheerlijken en zelfs tot een heilige te verklaren, is zij altijd kritisch ten opzichte van zichzelf gebleven en in weerwil van haar diepe gedachten bleef zij met twee benen in de hardste realiteit staan.

Ook al wilde zij niet onderduiken om zo het lot van haar volk te kunnen delen, zij wilde graag blijven leven en zij had grootse plannen voor haar leven na de oorlog. Niettemin bleef zij zich bewust dat zij weinig kans had om te overleven en nam zij de nodige maatregelen om ervoor te zorgen dat lezers later voordeel zouden kunnen hebben aan wat zij in haar cahiers had opgetekend. Dit was haar manier om iets te doen voor het nageslacht. De honderdduizenden lezers van haar werk kunnen haar daarvoor slechts zeer dankbaar zijn.